

Ольга Кочубейник

головний науковий співробітник лабораторії
психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України, доктор психологічних наук
kochubeynyk@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ І ДОВІРА: ПЕРЕВІРКА НА МІЦНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність. Україна проходить через найстрашніше випробування, яке може випасти на долю країни. Війна спричинила загибель і масове переміщення кількох мільйонів осіб, знищила велику частину громадської інфраструктури, зруйнувала рівновагу природних систем. Тим не менше від самого початку російського вторгнення ми спостерігаємо численні практики інтеграції суспільства, які дозволяють протистояти і матеріальним руйнаціям, і моральним диверсіям (так званим ІПСО) проти єдності суспільства.

Мета. У рамках соціальної психології формулюються дослідницькі питання, пов'язані зі з'ясуванням того, як збройний конфлікт впливає на соціальну згуртованість і яким чином позначається на функціонуванні соціальної структури суспільства. Мета аналізу полягає у побудові прогнозів щодо можливого зв'язку між збройним конфліктом, соціальною згуртованістю та довірою.

Результати дослідження. Відповідь на питання – яким чином війна впливає на соціальну тканину суспільства – є важливою з огляду на ту велику кількість «гарячих точок», яка існує сьогодні у світі. Крім того, відповідь, очевидно, дозволить зрозуміти, чому в деяких країнах повторюються «цикли насильства» й розгораються збройні конфлікти. А відповідно, розуміння механізмів, які сприяють (блокують) формуванню соціальної згуртованості, виявиться ефективним інструментом побудови програм переходу суспільств від війни до миру.

Самоочевидним є той факт, що соціальна згуртованість виявляється життєво важливою основою стійкості суспільства (його резильєнтності). Множина її різноманітних дефініцій може бути зведена до такого конструкту, як «якість суспільних стосунків», а перелік компонентів – до довіри, кооперації та ідентичності із наданням вирішальної позиції довірі. Останнє, на наш погляд є логічним, позаяк довіра, віддзеркалюючи «історію взаємодій», є соціальним феноменом, що не лише сприяє взаємній вірі в наміри та поведінку іншої людини, але й переносить інтерпретацію соціальних інтеракцій у площину

аксіологічних атестацій. Ще одним важливим конотатом довіри виступає афективність, яка включає почуття, настрої та емоції. Афективний компонент довіри, крім того, базується на потенційній можливості кооперації, спільних цілях, переконаннях, цінностях і навіть ідентичності.

Таким чином, довіра уможлиблює сам факт соціальної згуртованості. З іншого боку, існує «петля зворотного зв'язку»: соціальна згуртованість сприяє довірі. Довірливі соціальні зв'язки, які «виживають» і міцніють, незважаючи на відмінності думок, переконань, життєвих обставин і умов життя, мають вирішальне значення для того, щоб суспільство чи спільнота були «стійкими», особливо у ситуаціях, коли вони стикаються з раптовими змінами або катастрофічними загрозами. Відсутність довіри, порушуючи систему соціальної згуртованості загалом, загрожує суспільству внутрішньою фрагментацією, конфліктами, розколами ідентичності. Отже, довіра є ключовим чинником, а також каталізатором соціальних взаємодій і стосунків. Вона має здатність «перетинати» кордони звичних буденних (побутових) стосунків й визначати широкі суспільні відносини.

Як збройний конфлікт впливає на довіру? Це питання актуальне як щодо довіри між групами (соціальна довіра), так і між державою та громадянами (політична довіра). Проте соціальні реалії складають із таких викликів, як мародерство й крадіжки, що чиняться не лише окупантами, торгівля речами, що постачалися в Україну як гуманітарна допомога, скандали, пов'язані із забезпеченням ЗСУ, значні потоки дезінформації, що «виливаються» в інтернет-простір у рамках ІПСО з обох сторін тощо. Очевидно, що такі прояви породжують наскрізну недовіру – і до влади, і до близького оточення.

Свого часу П. Сорокін, аналізуючи соціальні процеси в країні на початку ХХ століття, прийшов до висновку: великі потрясіння (катастрофи, війни, революції) запускають швидкі та глибокі процеси поляризації суспільства – так званий «закон позитивної і негативної поляризації». Іншими словами, у період криз розмиваються всі інтегративні цінності, і суспільство розщеплюється на протилежні морально-етичні полюси. В результаті виникає «моральний хаос» та анархія. Система норм індивідуалізується, оскільки «кожен стає собі своїм власним законодавцем і суддею, вважаючи свій власний поведінковий зразок настільки ж прекрасним, як чийсь ще» (Сорокін П., 1992). В остаточному підсумку одна частина суспільства у кризовий період спрямовується до аномії та послаблення мотивів нормативної та просоціальної поведінки («негативний полюс»), друга частина має спонуками мотиви морального вдосконалення й людяності. Відповідно, негативний полюс корелює із такими виявами, як егоїзм, кримінал, покірливість, жорстокість тощо, а позитивний – з альтру-

їзмом, посиленням моральних регуляторів (приміром, релігійних заповідей і заборон), виникненням пацифістських рухів та ненасильницьких філософій.

Очевидно, внаслідок тотальної дії цього «закону поляризації», емпіричні дослідження, що стосуються соціальної згуртованості та різних її компонентів, є доволі суперечливими та дискретними. Аналіз літератури дає підстави стверджувати існування принаймні трьох напрямів, де дослідники отримують більш-менш узгоджені результати. Перший напрямок узгоджується відносно тези, що збройний конфлікт, руйнуючи, очевидно, довіру, зменшує участь у соціальних мережах, фактично – зменшує кількість контактів. Мало того, тривалий конфлікт призводить до змін у майновому становищі, здебільшого погіршуючи його, внаслідок чого загострюється соціально-економічна нерівність. Відчуття нерівності, своєю чергою, негативно позначається на відчутті спільної долі та значущості фундаментальних цінностей як регуляторів соціальних інтеракцій серед людей. Війна, отже, послаблює соціальну згуртованість, довіру й кооперацію. Другий напрям, акцентуючи увагу на тому, як особи переживають «досвід війни», у свою чергу, оформлює протилежний підсумок, а саме: особи, що мають травмівний досвід війни, як правило, демонструють високий рівень кооперації та роблять значний внесок у суспільний добробут. Інтерпретацію віднайденого феномену автори здійснюють через посилення на механізм емпатії, тобто жахливий досвід війни розвиває емпатію та альтруїстичну поведінку в тих осіб, які зазнали насильства. Нарешті, дослідження третього напрямку показують, що конфлікт сприяє посиленню внутрішньогрупової довіри та згуртованості, водночас знижуючи рівень довіри до аут-груп: збройний конфлікт зміцнює зв'язки всередині групи, загострює відмінності між групами та сприяє посиленню ворожих настановлень до аут-груп. Емпіричні результати таких досліджень є досить красномовними ілюстраціями відомих теорій, що пояснюють походження ін-групового фаворитизму та аут-групової дискримінації, серед яких теорія реального групового конфлікту (Д. Кемпбел), теорія соціальної ідентичності (А. Тешфел), теорія менеджменту терору (Д. Грінберг, Ш. Соломон, Т. Пичинський). Зрозуміло, що в Україні, де під час війни велика кількість людей має безпосередній контакт із військовими подіями, ми спостерігаємо послаблення рівня загальної соціальної довіри та довіри до аут-груп, натомість зростає рівень ін-групового фаворитизму та аут-групової дискримінації.

Отже, динаміка соціальних процесів сьогодні визначається, на наш погляд, дією саме цих двох законів. Закон «позитивної та негативної поляризації» дозволяє пояснити епізоди моральних «провалів» та водночас надзвичайного героїзму й піднесення вчинковості в суспільстві, кризу аксіологічних атестацій

в публічних дискурсах та проблематизм емпіричних узагальнень. Закон ін-групового фаворитизму / аут-групової дискримінації дає іншу інтерпретацію згаданій суперечливості епізодів, ставлячи у фокус уваги не стільки цінності, скільки відчуття належності, спільну ідентичність. (У цьому контексті, усвідомлюючи штучність розмежування цінностей та ідентичностей, ми, тим не менше, говоримо про подібність у організації соціальної динаміки, що слідує за дією цих механізмів, а саме: вони діють у напрямі перетворення «соціального конгломерату» на дві великі інтегровані за певним принципом підгрупи).

Висновки. Якою б тривалою не була війна, вона все одно завершиться. А в цьому сенсі стає актуальним питання: якими будуть «віддалені наслідки» дії цих механізмів? Одним із прогнозів є те, що в умовах поствоєнних реконструкцій відбудеться фрагментація суспільства, тимчасова інтеграція перестане «склеювати» суспільство й призведе до появи нових ідентичностей/ ціннісних систем. Цілком очікуваною є поява ідентичностей, що формуватимуться на основі доволі різноманітних економічних, соціальних, демографічних та інших характеристик. Ба більше, на утворення нових ідентичностей інтенсивно впливатимуть особливості досвіду війни (воював / не воював, був в евакуації / залишався на місці, отримав інвалідність / не отримав інвалідності тощо). І в такому випадку необхідними будуть цілеспрямовані зусилля, щоб утримати країну вже від внутрішніх конфліктів, від утворення небезпечних зон соціального напруження, що перешкоджатимуть переходу суспільства до миру.

Борис Лазоренко

провідний науковий співробітник,
лабораторії соціальної психології особистості
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
кандидат філософських наук
bolaz@ukr.net

СТРАТЕГІЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА СУБ'ЄКТНОГО ЖИТТЄТВОРЕННЯ СПІЛЬНОТ КОМБАТАНТІВ, ВОЛОНТЕРІВ ТА ЇХНІХ БЛИЗЬКИХ В УМОВАХ ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙНИ

Актуальність. В Україні продовжується запекла війна. В умовах, коли сподівання військово-політичного керівництва РФ на швидку перемогу зійшли нанівець, росіяни роблять ставку на досягнення вигідного для них перемир'я